

УДК 378.011.3-051:373.3]:172.12-047.22
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/49-2-33>

Оксана ЦИХМЕЙСТРУК

orcid.org/0000-0001-7651-9480

молодший науковий співробітник,

*аспірант кафедри педагогіки та методики початкового навчання
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(Київ, Україна) meustruch.oxana@gmail.com*

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Стаття присвячена розвитку громадянської компетентності, як особистісного утворення з врахуванням передумов для виконання соціальної і професійної діяльності. Уточнено поняття «громадянська компетентність» та поняття «формування громадянської компетентності». Проаналізовано шляхи та умови формування громадянської компетентності в процесі фахової підготовки педагогів. Окреслені компоненти структури громадянської освіти в освітній процес. Досліджено ефективність компонентів у процесі розвитку громадянської компетентності шляхом контент-аналізу. Виокремлено та проаналізовано когнітивний, ціннісно-мотиваційний, операційно-діяльнісний та особистісний компоненти. Відповідно деталізовано компоненти громадянської компетентності з огляду на знання і норми громадянськості, функціональну готовність до діяльності з громадянської освіти й виховання та практичної реалізації громадянської позиції, ціннісні орієнтації які інтерпретують ціннісне сприйняття норм громадянської позиції, якості особистості які сприяють реалізації громадянської компетентності у професійній та суспільній життєдіяльності. Вказано на значущість комунікативної культури, рівень розвитку громадянської культури, відповідальності, вияву громадянської зрілості, розвитку критичного мислення, демократичного стилю спілкування, прояву рішень задля досягнення суспільного блага. Зазначено ціннісні орієнтації в реалізації громадянської активності, проаналізовано готовність до вирішення проблем з врахуванням суспільного блага та пріоритети мотивації в досягненні громадянської зрілості. Теоретично обґрунтовано особливості впровадження громадянської освіти в дисципліні початкової школи та розвитку громадянської компетентності у процесі фахової підготовки майбутніх педагогів до педагогічної взаємодії. Розглянуто впровадження елементів громадянської освіти в змістове наповнення підручників «Я досліджую світ» до громадянської освіти. Виокремлено закономірності формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи в процесі фахової підготовки.

Ключові слова: *громадянська компетентність, громадянська свідомість особистості, ціннісні пріоритети, громадянська самоідентифікація, громадянська культура, особистісно-професійний розвиток, громадянськість, комунікативна культура, громадянська освіта, громадянська зрілість, соціалізація, освітньо-професійний розвиток.*

Oksana TSYKHMEISTRUK,

orcid.org/0000-0001-7651-9480

Junior Research Fellow,

PhD student in the Department of Pedagogy and Methods of Primary Education

National Pedagogical Dragomanov University

(Kyiv, Ukraine) meustruch.oxana@gmail.com

DEVELOPMENT OF CIVIC COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

The article is devoted to civic competence development as a personal value, taking into account the prerequisites for social and professional activities. The concept of "civic competence" and the concept of "civic competence development" are specified. The ways and conditions of civic competence development in the process of professional teacher's training are analyzed. The structural components of civic competence and their connection with the ability to implement civic education in the educational process are defined. The effectiveness of components in the process of civic competence development through content analysis is investigated. Cognitive, value-motivational, operational-activity and personal components are singled out and analyzed. Accordingly, the components of civic competence are detailed with regard to knowledge and norms of citizenship, functional readiness for civic education and upbringing and practical implementation of civic position, value orientations that interpret the value perception of civic position, personality qualities that contribute to civic competence in professional and social life. The importance of communicative culture, the level of civic culture development, responsibility, the manifestation of civic maturity, critical thinking development, democratic style of communication, the manifestation of decisions to achieve public prosperity are emphasized. The value orientations in the

civic activity implementation are indicated, the readiness to solve problems taking into account the public prosperity and the priorities of motivation in achieving civic maturity are analyzed. The peculiarities of civic education implementation into the disciplines of primary school and the civic competence development in the future teachers' professional training for pedagogical interaction are theoretically substantiated. The implementation of civic education elements in the content of textbooks "I explore the world" is considered. The regularities of civic competence development of future primary school teachers in the process of professional training are defined.

Key words: *civic competence, personality's civic consciousness, value priorities, civic self-identification, civic culture, personal and professional development, citizenship, communicative culture, civic education, civic maturity, socialization, educational and professional development.*

Постановка проблеми. Створення умов та сприятливого середовища для розвитку громадянської компетентності майбутніх вчителів передбачає вибір теоретико-методологічної моделі впровадження сукупності цінностей, методів та підходів реалізації компетентнісного підходу. Дослідження різних аспектів розвитку громадянського суспільства задля розуміння закономірностей розвитку аналізованих фрагментів дійсності дало підстави представникам UNESCO наголосити на «центральному ролі освіти у зміцненні миру та соціальної згуртованості. З цієї позиції освіченість у принципах “глобального” співтовариства, участь у громадянському суспільстві, а також навчання жити разом вийшли на перший план у якості ключових завдань соціального виховання» (UNESCO Position Paper on Education Post, 2015: 2).

Молодь сьогодення активно бере участь у суспільних процесах, займається волонтерською діяльністю, та навряд чи можна погодитися, що системна громадянська активність, породжена сформованою громадянською зрілістю вкладається в стратегічний підхід на шляху до вирішення проблем та їх першопричин, а також здатна транслюватися в проектування цілеспрямованого пошуку причин та здатності до обговорення дискусійних питань для знаходження шляхів поліпшення суспільства.

Згідно з поглядами авторів PISA студентам пропонується «перетворити велику кількість прагненнящастядобільштверезогоставленнядляуправління власним життям з інструментами володіння проектами» (PISA. Executive Summary, 2005: 7).

Автори PISA також визначають одну із ключових компетенцій (2-B), що «полягає у можливостях співпраці, що включає наступні компоненти: вміння представляти ідеї та слухати ідеї інших; розуміти динаміку дебатів та порядку денного; здатність будувати стійкі союзи; вміння вести переговори; здатність приймати рішення, що дозволяє підтримувати різні точки зору» (PISA. Executive Summary, 2005: 13).

Зважаючи на сучасні реалії освітнього простору студентської спільноти, певний сумнів викликає рівень сформованості громадянської

зрілості, політичної культури, усвідомлення не тільки своїх прав, але й відповідальності за те, щоб реалізація особистих прав та свобод не обмежувала права інших членів спільнот. На сьогодні багато матеріалів щодо техніки ведення діалогу, розуміння своїх емоцій, проявлення емпатії, причинно-наслідкових зв'язків життєдіяльності громадянського суспільства викладено в публічному доступі через онлайн-курси, публікації та інші інструменти самоосвіти. Але дискусійними залишаються питання, яким чином здобувачі освіти проявляють свою комунікативну культуру, чи розуміють відмінність між дискусією та дебатами, як саме проявляють емпатію до співрозмовника під час виголошення ним опозиційної точки зору з врахуванням віросповідання, сімейного виховання або культурних відмінностей, яким чином ухвалюють колегіальне рішення. Наявні погляди щодо цього питання викладено в посібнику «Ми серед інших, інші – серед нас», розробленого Всеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» (Кендзьор, 2016).

Аналіз досліджень. Проблема розвитку громадянської компетентності є цілком на часі, оскільки середовище формує соціальний запит на формат громадянської особистості, яке має відповідати вимогам сучасного суспільства з сформованими правильними ціннісними пріоритетами.

Дослідження проблеми психологічних особливостей громадянської компетентності та громадянськості як її складової займалися Ю. Борець, С. Позняк, екстраполяція громадянської та національної самоідентифікації, політичної та комунікативної культури в соціально-психологічну модель громадянської компетентності знайшла своє відображення в працях І. Жадан, І. Остапенко, імплементація цінності життя та ціннісних орієнтацій в формуванні соціальної та громадянської компетентностей слугують підґрунтям у дослідженнях В. Шахрай, Т. Смагіної, С. Рашидової. Значний внесок у дослідження громадянської компетентності вчителів зробили Г. Мюнклер, М. Михайліченко, О. Майданик, О. Рацул, О. Сергієнко, О. Пометун.

Метою нашої статті є теоретично обґрунтувати особливості впровадження громадянської освіти в дисципліні початкової школи та розвитку громадянської компетентності у процесі фахової підготовки майбутніх педагогів до педагогічної взаємодії; уточнити поняття «формування громадянської компетентності».

Виклад основного матеріалу. Покладемо в основу наших міркувань, що розвиток громадянської культури з урахуванням громадянської свідомості передбачає підготовку фахівця, здатного орієнтуватися на ціннісні орієнтири при прийнятті важливих рішень. Тому постає питання, яким саме має бути ця особистість і в чому полягатиме рівень сформованості громадянської свідомості, демократичної культури взаємодії, активності, та громадянської позиції та як саме вона використовує набуті компетентності в майбутній діяльності. Одним із завдань ЗВО, яке зазначене в Місії або Стратегії розвитку університетів, виступає розвиток громадянської компетентності, вироблення чіткої громадянської позиції, активізація громадянської активності та розвиток громадянської свідомості особистості у всіх сферах життєдіяльності, підготовку фахівця до ефективної взаємодії у суспільстві, орієнтуючись на сформовані ціннісні орієнтації.

Маємо підкреслити, що як зазначає Ю.В. Борець «внутрішній психологічний фон ціннісних орієнтацій складають «внутрішній світ людини, її оцінки і самооцінки, «Я-образ», потреби і мотиви, переживання і ставлення» (Борець, 2016: 71).

У контексті формування громадянської компетентності науково-педагогічним працівникам ЗВО доцільно брати до уваги такі складові:

- розташування ЗВО;
- співпраця з іншими закладами освіти, органами влади;
- контингент студентів;
- психофізіологічні особливості вікових періодів студентства;
- психосоціальні особливості особистості студента;
- усвідомлення та рівень сформованих загальнолюдських цінностей.

При цьому вважаємо за доцільне орієнтуватися на визначення громадянської компетентності «як інтегративної якості особистості, яка включає якості (ціннісну та мотиваційну компоненти, ставлення) та кваліфіковані ознаки (готовність та здатності)» (Жадан, 2019: 7).

Ми можемо спостерігати формування громадянської компетентності у житті сучасного студента через виборчі процеси університету, сту-

дентоцентризм, що полягає у добірці групових методів навчання та творчих індивідуальних або групових проєктів, стилю життєдіяльності в позааудиторний час, оскільки саме в соціальній активності через інтерпретацію цінностей розглядаються мотиви включення в діяльність, а погляди та переконання транслуються в соціальну професійну активність. Як наслідок, дискусійним є питання щодо спрямованості студентського самоврядування університетів здебільшого на культурний та розважальний сектори, збагаченні знань про права та обов'язки, екологічних проєктах, волонтерстві, активному представленні своєї позиції всупереч адміністрації, що набуває опозиційних форм та протестного характеру.

Відповідно до поглядів Д. Вестхаймера і Д. Кана, розрізняють три типи «хорошого» громадянина, на виховання якого спрямовані ті чи інші освітні програми: громадянин із почуттям особистої відповідальності; громадянин, який активно бере участь у суспільному житті та в житті громади, та третій тип, – громадянин, який орієнтований на соціальну справедливість і прагне змінювати першопричини існуючих проблем. (Колесник, Матусевич, Шапошнікова, 2020: 8).

З огляду на вищесказане, розглянемо дефініцію громадянської компетентності в сучасному її інтерпретуванні.

В.М. Шахрай вбачає громадянську компетентність як «такий рівень громадянської культури, який відзначається спрямуванням до згоди, консенсусу, толерантності, прагненням не лише давати оцінку суспільним явищам, але і здійснювати посильні дії щодо їх удосконалення, сприйняттям соціального світу більшою мірою раціональними, ніж афективно, почуттєвими способами (хоча позитивна емоційно, почуттєва складова є важливою в громадянській компетентності особистості)» (Шахрай, 2008: 128).

Згідно з поглядами Ю.В. Борець «громадянська компетентність – це особистісна властивість, яка відтворює рівень кваліфікованості (здатності, підготовленості), ерудованості та конгруентної вправності особистості у здійсненні громадського і суспільного життя, навіть у непрофесійних сферах, згідно правових і моральних норм сучасного людини громадянського суспільства.» (Борець, 2016: 47).

М.В. Михайліченко, враховуючи не тільки сучасні підходи до трактування цього поняття, але й специфіку освітньої діяльності тлумачить громадянську компетентність майбутнього вчителя предметів гуманітарного циклу у контексті фахової підготовки «як певний проміжний

результат, що має характеризуватися сукупністю об'єктивних і суб'єктивних передумов для виконання соціальної і професійної діяльності, результатом особистісно-професійного розвитку, який є відображенням відповідності громадянської компетентності суспільним вимогам та фаховим стандартам» (Михайліченко, 2008: 103).

Тобто, можемо стверджувати, що громадянська компетентність становить собою транспредметну компетентність, оскільки може імплемуватися через будь-які навчальні дисципліни освітньої програми. Вона є своєрідною «парасолькою», що охоплює весь діапазон навчального матеріалу здобувачів освіти.

Як зазначає О.В. Майданик, «громадянська компетентність вчителя початкової школи – це певне особистісне утворення, в основі якого і механізмом якого є певна система професійних знань, особистих якостей, ставлень педагога до держави, суспільства, інших людей, до себе як громадянина, а також потреба у формуванні громадянськості молодших школярів як пріоритетної соціально-моральної цінності» (Майданик, 2016: 8).

М.В. Михайліченко виокремлює також умови формування громадянської компетентності майбутніх вчителів:

- «створення моделі формування громадянської компетентності майбутніх вчителів;
- урахування під час професійної підготовки основних положень компетентнісного, діяльнісного та особистісно-орієнтованого підходів, закономірностей і принципів формування громадянської компетентності, акмеологічних законів особистісно-професійного розвитку і примноження особистісного потенціалу та самовираження особистості в професії;
- програмно-цільовий підхід до професійної підготовки;
- використання можливостей фахових дисциплін для громадянськості та громадянської освіти;
- спрямована соціалізація майбутніх вчителів у соціокультурному середовищі ВНЗ в процесі суспільної діяльності;
- спрямованості науково-дослідної роботи на формування громадянської компетентності» (Михайліченко, 2016: 403).

Рацул О.Б. виділяє такі компоненти громадянської компетентності майбутнього вчителя:

- «когнітивний (знання і норми, що становлять зміст громадянськості й визначають готовність до громадянського виховання, освіти й самоосвіти в професійній діяльності);
- операціонально-процесуальний (професійні знання, уміння і навички, що визначають функці-

ональну готовність до діяльності з громадянської освіти й виховання та практичної реалізації громадянської позиції, громадянських компетенцій);

- ціннісно-мотиваційний (мотиви, психологічні установки, ціннісні орієнтації, що інтеріоризують світоглядне сприйняття цінностей і норм громадянської культури, визначають спрямованість особистості, внутрішні спонукальні чинники діяльності з громадянської освіти й самоосвіти);

- особистісний (здібності та якості, що уможливають формування громадянської компетентності як інтегрованого особистісного утворення, реалізацію її функцій у професійній та повсякденній діяльності)» (Рацул, 2009: 157).

Сергієнко Е.О. виокремлює наступні компоненти: когнітивний, ціннісний і діяльнісний (Сергієнко, 2015: 89).

Матеріали здійсненого аналізу дозволяють класифікувати компоненти громадянської компетентності: когнітивний, ціннісно-мотиваційний, операційно-діяльнісний та особистісний. Також є підстави вважати, що громадянська компетентність є складовою професійної культури і професійної компетентності майбутнього вчителя для реалізації громадянської освіти, оскільки «вчитель як суб'єкт й організатор процесу громадянського виховання, насамперед, має володіти значним рівнем розвитку громадянської компетентності, що визначає його громадянську зрілість і професійну готовність.» (Рацул, 2009: 154).

Аналізуючи навчальні плани ОП «Початкова освіта», можемо прослідкувати, що тематика, яка висвітлюється на заняттях, може бути адаптована з врахуванням громадянської освіти. Слід врахувати, що під час вирішення проблеми в процесі дискусії та обговорення в межах окремих дисциплін закладається фундамент для формування ціннісних орієнтацій особистості та розвитку громадянської компетентності. Водночас, громадянська компетентність уособлює собою не тільки наявність громадянської свідомості, життєвої позиції, готовності до співпраці та прийнятті рішень, а й здатність діяти ефективно та реалізувати всі компоненти громадянської компетентності в реальній професійній ситуації. Більше того, здібності та вміння, набуті в процесі дослідження та обговорення, аналізу матеріалу, врегулюванні конфліктних ситуацій, досягнення консенсусу, екстраполяції тенденції змін параметрів є цінними в соціальному житті та сприяють формуванню громадянської зрілості. Тому важливим складником на шляху до формування громадянської компетентності є громадянська зрілість, що передбачає готовність до дій та здатність до прогнозування результатів і критичної рефлексії.

З огляду на проаналізовані компоненти громадянської компетентності, учитель, як громадянсько зріла особистість, який впроваджуватиме громадянську освіту в освітній процес початкової школи, здатний:

- усвідомлювати особливості формування духовно-моральних основ учня;

- застосовувати такі методи і прийоми на уроках, які передбачають співпрацю, розвиток критичного мислення, демократичний стиль спілкування та позбавляють страху перед помилкою;

- створювати психоемоційний комфорт в групі задля стимулювання творчого потенціалу учнів, побудови стратегії міжособистісної взаємодії та оволодіння знаннями;

- мати власні переконання, що враховують суспільні інтереси та загальнолюдські цінності, цілісний світогляд, стратегію виховання, що включає і вміння реагувати вчасно та правильно в конфліктних ситуаціях;

- реалізовувати усталену демократичну модель поведінки, як можливої наслідувальної в подальшому;

- відчувати моральний обов'язок і відповідальність за результати власної діяльності.

Уявімо, якщо громадянська компетентність педагога буде розвинена недостатньо, як це може вплинути на професійний розвиток, особистісну сферу та на суспільство в цілому. Причинами може слугувати наступне: несприятливість особистості до змін та самовдосконалення, нездатність комунікувати через орієнтацію на конфлікт, низький рівень емоційного інтелекту, низька політична культура з понівеченими ціннісними орієнтаціями, страх, інфантильність та елементарне незнання при прийнятті рішення.

Чи буде виважене рішення, яке прийме ця особа на основі інших суджень, не піддаючи інформацію критичному аналізу, не передбачивши проміжні результати, враховуючи забезпечення власних благ за рахунок суспільного блага? Наслідки передбачити нескладно – від порушеного психоемоційного комфорту учня до початку екологічної або військової катастрофи. Тобто, рівень відповідальності буде прирівнюватися до нуля, результатами можуть слугувати дисбаланс у мікрогрупі спілкування цієї особи, ускладнення роботи іншого фахівця (наприклад психолога в школі), нараження на небезпеку найближчого оточення і пов'язаних людей або поворотним механізмом на шляху до прийняття життєво важливого рішення. Переконливим є погляд Д. Готтман, який стверджує, що «особистість, яка має в себе ознаки алекситимії та позбавлена емпатії, не розрізняючи

почуття інших, не спроможна прийняти рішення для забезпечення суспільного блага. Створення емоційних зв'язків сприяє розумінню доцільності прийнятого рішення особою та стратегії його розвитку» (Гоулман, 2018: 198).

Відтак, провідним аспектом у розвитку громадянської компетентності виступає і комунікативна культура, як інструмент трансляції ціннісних орієнтацій, потреб та запитів, аналізу даних, надання експертної оцінки в модель вирішення проблеми/ситуації, прийняття колегіального рішення задля забезпечення суспільного блага. С.І. Позняк описує комунікативну культуру відповідно до поглядів П. Бурдье «дослідник вводить поняття габітусу, під яким розуміє сукупність схильностей індивіда або групи поводитися певним чином, що складаються в процесі соціалізації індивіда в певному соціальному середовищі і структурують його уявлення, соціальні практики (Бурдье, 1993) і комунікацію зокрема. Ідентичність габітусів і використання спільного тезауруса (типового сприйняття та семантичного відображення навколишнього світу) дають змогу досягати більш ефективної комунікації» (Позняк, 2019: 2).

Викладач курсу «Основи державної політики» від онлайн-платформи Prometheus пропонує деякі логічні схеми щодо механізмів прогнозування прийняття рішення, які застосовуються при дослідженнях. Пропонуються наступні схеми: «Якщо відбулась подія А, це означає, що відбудеться подія В, і це призводить до події С; якщо відбулась подія А, це означає подію В, та з іншого боку подію С; якщо відбулась подія А, і відбулась подія В, це призводить до події С»(Prometheus).

Взявши до уваги вправу з підручника «Я досліджую світ», яку ми розглядатимемо згодом в таблиці: «Обговоріть у парі, що таке правила поведінки. Для чого вони потрібні? Що станеться, якщо ними нехтувати? Ознайомтеся з правилами спілкування у класі. Чи дотримуються ваші однокласники цих правил? Розробіть власне правило» можемо спроектувати механізм прийняття рішень:

1. Якщо правилами поведінки нехтують, у класі почнеться хаос, і це призведе до низької якості отримання знань.

2. Якщо правилами поведінки нехтують, то це означає, що в класі пануватиме неспокій, а з іншого боку з'явиться «поле» для започаткування власних правил.

3. Якщо правилами поведінки нехтували, і в класі запанував хаос, це може призвести до зростання емоційної напруги у спілкуванні однокласників.

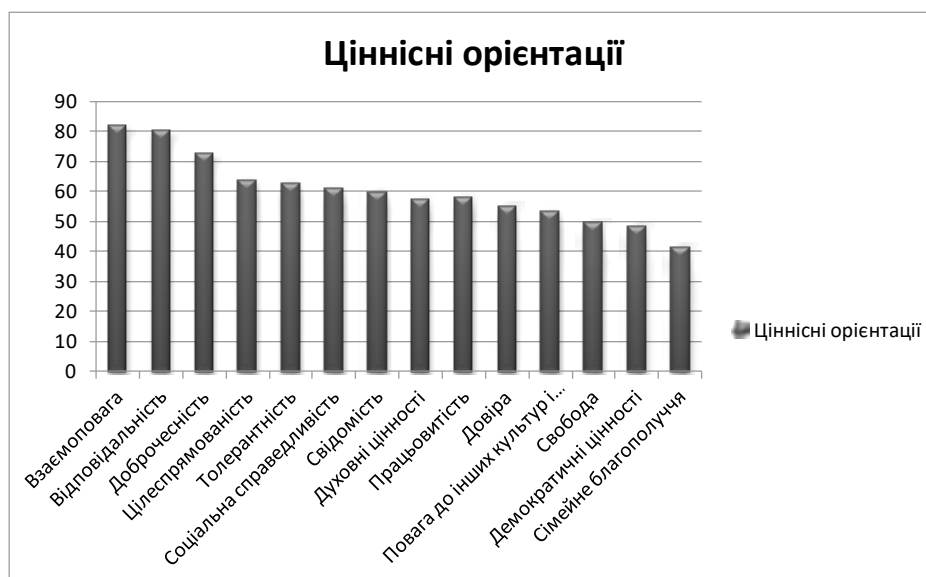

Рис. 1

Проаналізований матеріал дозволяє з'ясувати кваліфікаційні виміри громадянської компетентності: пізнавального; виміру переконань; виміру здатності та готовності до практичних дій.

Всеукраїнське опитування, проведене авторами цієї статті має на меті з'ясувати ціннісні орієнтації та умови формування громадянської компетентності, готовність до впровадження громадянської освіти.

Загальна кількість респондентів – 104 особи (11,5% – викладачі, 51% – вчителі, 37,5% – студенти). Статус опитування був забезпечений участю викладачів, вчителів, студентів з таких областей України: Київська, Донецька, Черкаська, Івано-Франківська, Чернігівська.

Проведений контент-аналіз отриманих даних після опитування, дозволив виокремити наступні узагальнення:

1. Провідними ціннісними орієнтаціями є усвідомлення відповідальності та дотримання доброчесності в реалізації громадянської активності, направленість на досягнення зазначених цілей з дотриманням взаємоповаги, толерантності, рівних прав та можливостей.

Пріоритетними цінностями в структурі громадянської освіти учасники вбачають: взаємоповагу – 81,73%, відповідальність – 79,81%, доброчесність – 72,12%, цілеспрямованість – 63,46%, толерантність – 62,5%, соціальна справедливість – 60,58%, свідомість – 59,62%, духовні цінності – 56,73%, працьовитість – 57,69%, довіра – 54,81%, повага до інших культур і етносів – 52,88%, свобода – 49,04%, демократичні цінності – 48,08%, сімейне благополуччя – 41,35% (рис. 1).

Цікавим є той факт, що 4,81% опитуваних виключили зі структури громадянської компетент-

Рис. 2

Рис. 3

ності сімейне благополуччя, 3,85% опитуваних – свідомість, 1,92% опитуваних – працьовитість, а 0,96% опитуваних виключили свободу, повагу до інших культур та етносів, толерантність, відповідальність, цілеспрямованість та довіру.

2. Мотиваційний компонент розвитку громадянської компетентності складає в більшості досягнення спільного результату, самоорганізацію, самоосвіту та розвиток емоційного інтелекту (рис. 2).

3. Принципи толерантної взаємодії, розвитку критичного мислення, шляхів вирішення конфліктних та надзвичайних ситуацій, екологічної культури, формування ціннісних орієнтацій потребують більш розширеної інтеграції в навчально-виховний процес.

Зазначені відповіді опитуваних вказують на розширення наступних тематик через дисципліни: охорона навколишнього середовища – 46,15%, толерантність – 44,23%, протидія булінгу – 43,27%, критичне мислення – 34,62%, конфліктні ситуації та їх вирішення – 30,77%, способи діяння в надзвичайних ситуаціях – 29,81%, емоційний інтелект – 29,81%, як формувати правильні ціннісні орієнтації – 29,81%, техніка ведення діалогу – 23,08%, традиції власної родини – 21,15%, гендер для всіх – 19,23%, медіаграмотність – 19,23%, національна та етнічна ідентифікація особистості – 18,27%, волонтерство – 18,27%, особливості міжнародних відносин – 17,31%, національні та культурні відмінності народів – 17,31%, ознайом-

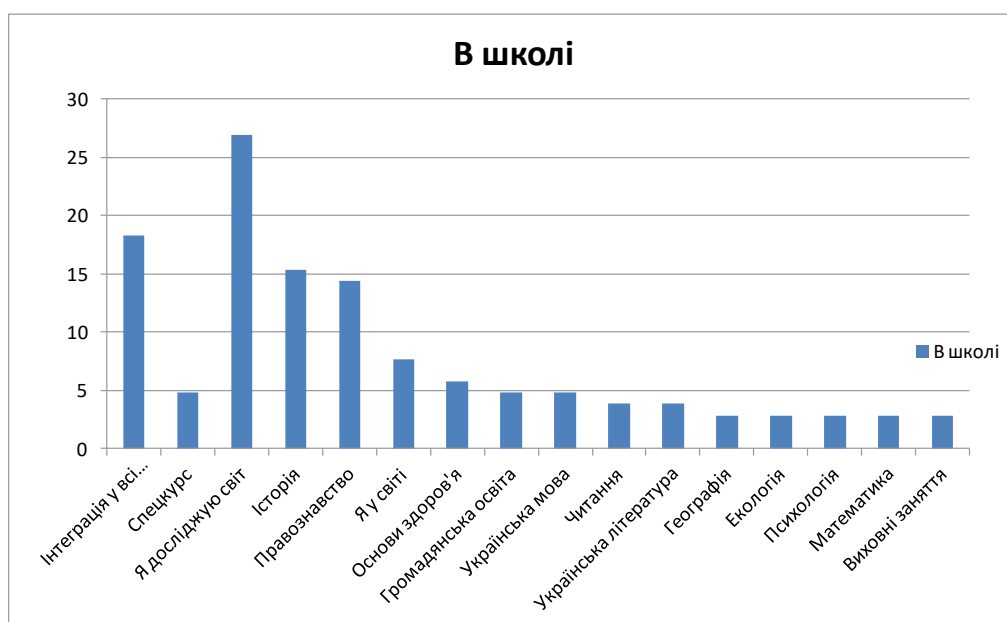

Рис. 4

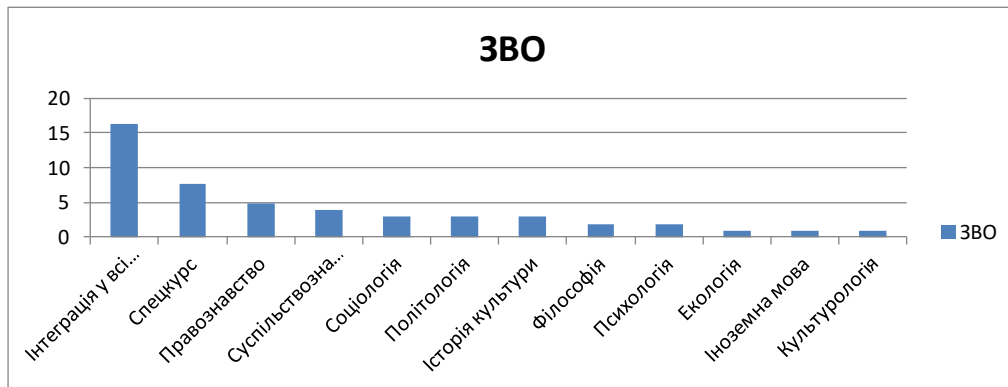

Рис. 4

лення з офіційними документами міністерств – 16,35%, політична культура – 14,42%, релігійзнавство – 14,42%, філософія – 11,54% (рис. 3).

4. Щодо впровадження громадянської освіти в школі, деякі опитувані вказали лише одну вузькоспеціалізовану дисципліну, або спецкурс: ЯДС – 26,92%, історію – 15,38%, правознавство – 14,42%, Я у світі – 7,69%, основи здоров'я – 5,77%, громадянську освіту, українську мову – 4,81%, читання, українську літературу – 3,85%, географію, екологію, психологію, математику, виховні заняття – 2,88%, людина у світі, Захист Вітчизни, політологію – 1,92%, природознавство, інформатику, суспільствознавство, етику, я і Україна, народознавство, фізкультуру, економіку – 0,96%. Інтегрувати громадянську освіту через всі дисципліни у початковій та середній школі – 18,27%, 4,81% осіб запропонували виокремити предмет для розвитку громадянської компетентності, а ще 0,96% особа запропонувала ввести до програми такі дисципліни, як «основи підприємництва та бізнесу», «молодець на роздоріжжі», «громадськість». 2,88% особи зазначили про необхідність введення предмету психології у школі. Варто зазначити, в скандинавській системі освіти в програму включено як психологію, так і філософію, а організація форми роботи на уроках може набувати форму філософського діалогу. Позитивною тенденцією вважаємо приділення уваги точним наукам з впровадженням елементів громадянської освіти (рис. 4).

5. У закладах вищої освіти опитувані рекомендують впроваджувати громадянську освіту наступним чином: у всі дисципліни – 16,35%, виокремити спецкурс – 7,69%. Також доцільно включити громадянську освіту в правознавство – 4,81%, суспільствознавство – 3,85%, соціологію, політологію, історію культури – 2,88%, філософію, психологію – 1,92%, екологію, іноземну мову, культурологію, дидактику, методики викладання дисциплін – 0,96%, Запровадити окремий

предмет, де розглядається реалізація громадянської освіти у навчальний процес – «Формування демократичного громадянства у початковій школі» («Методика викладання громадянської освіти», «Громадянська освіта») – 2,88%. Цікавою є думка 0,96% опитуваних, яка полягає у тому, що у студентів вже є сформована громадянська компетентність на момент вступу у заклад вищої освіти, тож розвивати її не потрібно (рис. 5).

6. Готовність до досягнення суспільного блага в діяльності, про що свідчить: зміна позицій та привілеїв у професії, волонтерство, вміння відстоювати як і свої інтереси, так і інтереси оточуючих, надаючи юридичну підтримку, пристосування до умов праці під час нестабільної епідеміологічної ситуації, благодійність, класифікація матеріальних потреб, відповідальне споживання, сприяння створенню гармонійних відносин в колективі, готовність до співпраці, готовність до роботи з важковиховуваними учнями, обмеження особистого простору та вільного часу для сімейного благополуччя, відмова від матеріальної вигоди, екологічна свідомість, громадянська активність в умовах воєнного конфлікту, свідомий альтруїзм, турбота про учнів, поширення інтелектуальних продуктів діяльності, аналіз ситуації та першопричин її виникнення, створення стратегії дій, реалізація проектів, спрямованих на розвиток духовних цінностей юного покоління, створення середовища для осіб з особливими освітніми проблемами, надання безоплатних послуг.

Готовність до дій в надзвичайних ситуаціях: критична оцінка ситуації, надання першої медичної допомоги, організація освіти в складних умовах, допомога при адаптації дитини в середовище, організація колективу, вміння лагодити техніку, підтримка дітей в кризових ситуаціях, налаштування дітей до співпраці в групах з різними національностями, волонтерство, звернення та запити у відповідні органи для надання допомоги. Тільки

в деяких ситуаціях готові діяти 16,35% опитуваних, зовсім не готові до вирішення подібних ситуацій 10,58% опитуваних.

Вчитель початкової школи ефективно впроваджуватиме громадянську освіту в навчальний процес в тому випадку, якщо проявлятиме високий рівень громадянської зрілості, оскільки згідно наших міркувань, громадянська зрілість є результатом сформованої громадянської компетентності особистості.

Однією з найважливіших особливостей громадянської освіти, є те, що підготовку до громадянської активності впроваджують вже з першого класу через предмет «Я досліджую світ» та інші предмети, тематика практичних завдань яких пролизує аспекти формування громадянської компетентності. В десятому класі вводиться окремий предмет «Громадянська освіта», що передбачає підготовку свідомої, соціально-активної особистості в життєдіяльності сучасного суспільства.

Зібраний і проаналізований фактичний матеріал дозволяє проілюструвати певні спостереження, що пов'язані з врахуванням громадянськості у концепції НУШ.

Для формування ідентичності та громадянської компетентності учнів програма пропонує опанувати потрібні для цього знання і вміння, виробляти навички громадянської поведінки та виховувати громадянські чесноти в межах таких змістових ліній: «Я – Людина», «Я серед людей», «Моя культурна спадщина», «Моя шкільна і місцева громада», «Ми – громадяни України. Ми – європейці» (Типова освітня програма початкової освіти, 2019).

Дані змістові лінії передбачають:

- самоідентифікацію людини як індивіда, який проходить стадії самопізнання та творить самого себе, як унікальну особистість;
- специфіку побудови міжособистісних стосунків в групах та соціумі;
- усвідомлення етнічної та національної приналежності та різноманітності культурних надбань людства;
- сприяння залучення до громадських справ, пристосувавшись до регіональних потреб;
- формування демократичної поведінки, застосування емоційно-ціннісного компонента при конструктивній взаємодії;
- уявлення про національну самобутність та символіку, історичні аспекти державності з врахуванням євроінтеграції українського суспільства.

Опанування зазначених змістових ліній знаходить свій вияв у темах підручників «Я досліджую світ» для початкової школи. Для більшого розуміння пропонуємо окреслити тематику підруч-

ника першого класу «Я досліджую світ», а саме цикли тем: «Я і моя сім'я», «Мій рід», «Я і моя громада», «Україна – моя Батьківщина» (Гільберт та ін., 2018).

Проаналізувавши зміст циклу тем «Я і моя сім'я» та «Мій рід» можна зазначити, що дитина ідентифікуватиме себе, як члена сім'ї, родини оскільки це перший соціальний інститут, в якому дитина навчається жити. Теоретичний матеріал та завдання підручника формуватимуть уявлення про:

- способи взаємодії, які ґрунтуються на доброзичливості й взаємодопомозі;
- обов'язки та власну відповідальність в межах сім'ї;
- ощадливе використання природного багатства;
- традиції власної сім'ї та їх цінність;

Здійснений аналіз теми «Я і моя громада» дозволяє виділити наступні завдання:

- повагу до рідного краю, його охорону та відповідальність за збереження природних красот та їх вдосконалення;
- збереження та охорони флори і фауни, а також специфіку догляду за свійськими тваринами;
- ознайомленні з архівним документом сучасності – Червоної книги України з метою формуванні переконань щодо охорони навколишнього середовища;
- правила поведінки в громадських місцях;
- способи дій у разі виникнення небезпечної ситуації;

В процесі аналізу теми «Україна – моя Батьківщина» виявлено акцентуацію на:

- усвідомленні національної приналежності та історичної самобутності;
- цінності рідного краю та держави в цілому;
- збереженні історичного минулого як в архітектурному аспекті, так і в ціннісному, культурному тощо;
- культурних відмінностях української нації; – усвідомленні себе, як громадянина не тільки своєї держави, а й світу.

Відповідно до підручника «Я досліджую світ» другого класу теми «Ми другокласники і другокласники. Як поводитися в колективі», «Звідки ми отримуємо інформацію», «Моя адреса», «Для чого країнам державні символи», «Що таке носій інформації», «Як розпізнавати інформацію», «Якого я роду, якого народу», «Що таке експеримент», «Для чого потрібен план дій», «Як мандрує вода», «Яка погода взимку», «Хто такий споживач», «Які бувають потреби», «Яка користь від знань», «чи завжди треба бути добрими», «Як здійснити задумане», «Як стати винахідником», «Як приймати

Таблиця 1

№	Вправа	Складова громадянської освіти учня	Складова громадянської компетентності вчителя
1.	Обговоріть у парі, що таке правила поведінки. Для чого вони потрібні? Що станеться, якщо ними нехтувати? Ознайомтеся з правилами спілкування у класі. Чи дотримуються ваші однокласники цих правил? Розробіть власне правило.	Формування техніки ведення діалогу, розуміння своїх емоцій, проявлення емпатії.	Комунікативні уміння
2.	Робота з ілюстративним матеріалом. Припустіть, які факти можуть повідомлятися на цих пристроях. Чим факт відрізняється від вигадки?	Інформаційна компетентність, синтез та аналіз матеріалів.	Медіаграмотність
3.	Яких правил поведінки слід дотримуватись у лісі? Після подорожі до лісу потрібно правильно зібрати сміття. Допоможіть родині розподілити його по контейнерах.	Розуміння причинно-наслідкових зв'язків життєдіяльності громадянського суспільства.	Екологічна компетентність
4.	Що означає бути щасливим? Розкажіть за власними малюнками. Доповніть власними думками.	Уміння транслювати велику кількість прагнення щастя для управління власним життям	Емоційний інтелект
5.	Розкажіть одне одному, на яких малюнках діти бережуть воду. А як робите це ви?	Розвиток свідомого ставлення до споживання природних ресурсів.	Екологічна культура
6.	Чому взимку потрібно берегти у приміщеннях тепло? Як заощаджувати електроенергію?	Розвиток свідомого ставлення до споживання природних ресурсів та суспільних благ.	Екстраполяція тенденції змін параметрів
7.	Прочитайте українську легенду. Хто є головним героєм? Чому він творив добро таємно?	Формування переконань, цінностей, розвиток етнокультури.	Ціннісні орієнтації
8.	Чому взимку важливо дослухатися до застережень? Доповніть малюнковий перелік власними застереженнями. Виготуйте у групі плакат із застереженням та розмістіть його у відповідному місці.	Прагнення не лише давати оцінку суспільним явищам, але і здійснювати посильні дії щодо їх удосконалення.	Громадянська свідомість.
9.	Як перевірити істинність (правдивість) фактів? Прокоментуйте способи перевірки (на вибір).	Ознайомлення з інформаційною безпекою	Інформаційна компетентність
10.	Змодельуйте купівлю товарів у магазині чи на ринку. Розіграйте в ролях ситуацію, коли ви виявили продукт із закінченим терміном придатності.	Уявлення про права споживачів. Усвідомлення про те, що відповідно до ЗУ «Про захист прав споживачів» споживач має право на одержання необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про товари (роботи, послуги), що забезпечує можливість їх свідомого і компетентного вибору.	
11.	Складіть план допомоги птахам, що прилітають на шкільне подвір'я, у сад. Презентуйте звіт про виконаний проект «Птахам на допомогу!». Розподіліть між собою обов'язки: – хто підготує насіння; хто братиме участь у виготовленні годівниць; хто розвішуватиме годівниці та підсипатиме насіння.	Розвивати комунікативні вміння, вміння приймати колегіальне рішення, брати на себе відповідальність за виконану роботу. Оволодіння процесом колаборації.	Соціальна компетентність, комунікативна культура, здатність приймати рішення, екологічна культура.
12.	1.Оберіть малюнки та обговоріть у групах, без чого не може прожити людина. Що залишалось поза вашою увагою? 2. Підготуйте міні-проект «Мої потреби» та презентуйте на власний вибір.	Проявлення емпатії до співрозмовника під час виголошення ним опозиційної точки зору. Окреслення психологічного фону ціннісних орієнтацій.	Адекватні ціннісні орієнтації

Продовження таблиці 1

13.	Дізнайтеся, чи є у вашому місті чи селі притулок для тварин. Обговоріть у класі, чим ви можете допомогти тваринам у притулку.	Опрацювання елементів дискусії, сприяння охороні навколишнього середовища.	Громадянська активність (волонтерство).
14.	1. Чи маєте ви друзів у класі? Хто з вас хоче знайти друга/подругу у класі? Які якості допоможуть це зробити? 2. Виконайте міні-проект «Правила дружби».	Формування толерантності у колективі.	Демократична культура взаємодії.
15.	1. Чи часто ви помиляєтеся? Чого вчать помилки? Помилятися інколи буває на користь! 2. Оберіть властиве вам твердження. Поясніть вибір: я не боюся помилок; я вмію виправляти помилки; я не боюся визнати помилку; я не картаю себе за помилку.	Формування уміння критичного мислення, прагнення до самовдосконалення, сприйняття програшу, як нового старту для досягнення цілей.	Критичне мислення
16.	Які риси характеру потрібні, щоб здійснити задумане? Обговоріть ваші думки у групі.	Розвиток лідерських якостей та цілеспрямованості.	Громадянська зрілість
17.	1. Оберіть істинні висловлення. Щоб стати підприємливими, треба: бути самостійним; складати план дій; бути сміливими й наполегливими; приймати рішення; нікого не слухати; долати труднощі; ставити мету та досягати її; не боятися помилок; бути впевненими; діяти в команді.	Уміння мислити стратегічно та передбачати наслідки своїх дій, розвиток підприємливості.	Прогнозування та проектування наслідків діяльності.
18.	Обговоріть ланцюжок «кроків»: від прийняття поміркованих рішень – до чемних вчинків і позитивних наслідків. Що в них спільного із сигналами світлофора?	Формування уміння співпрацювати та приймати колегіальне рішення.	Соціальна компетентність
19.	1. Пригадайте, хто належить до ваших «кіл спілкування». Якого кольору на схемі ваш особистий простір? 2. Проаналізуйте схему та назвіть те, що маєте контролювати в себе.	Усвідомлення «Я-концепції», вміння розпізнавати емоції.	Комунікативні навички, емоційний інтелект
20.	За схемою з'ясуйте та обговоріть у групі, навіщо збирають макулатуру. Що ви можете зробити, щоб урятувати дерево?	Аналіз інформації, вміння працювати в команді, мотивація до суспільної діяльності.	Екологічна культура, громадянська свідомість

рішення», «Чому потрібно дбати про довкілля», «Яка шана книжкам», «Чому природа потребує охорони» мають громадянську спрямованість.

Детальніше можемо розглянути, аналізуючи практичні справи підручника (табл. 1).

Висновки. Узагальнення результатів наукових праць та власні дослідження дозволяють виокремити такі закономірності формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи в процесі фахової підготовки:

– Функціональність громадянської освіти залежить від впровадження форм та методів, змістового наповнення освітніх програм.

– Рівень громадянської активності залежить від системи мотивації відповідно до особистісних та суспільних пріоритетів.

– Ступінь громадянської зрілості визначається як ціннісними орієнтаціями, так і готовністю до впровадження громадянської освіти, особливо виокремленими в даному контексті здатності до критичного аналізу, об'єктивної оцінки, прийняття колегіального рішення задля суспільного блага, проектування та впровадження рішень в розвиток громадянського суспільства та є результатом сформованої громадянської компетентності педагога.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. UNESCO. Position Paper on Education Post. 2015. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000227336?posInSet=1&queryId=e5ab22a4-2161-4ca4-9d67-d1a77ac476a9>
2. The Definition and selection of key competencies. *Executive Summary*. 2005. URL: <https://www.oecd.org/pisa/35070367.pdf>
3. Кендзьор П.І. Ми серед інших, інші – серед нас. Форми і методи полікультурного виховання: навчально-методичний посібник для педагогів загальноосвітніх навчальних закладів. Львів: Видавництво ТЗОВ ЗУКЦ, 2016. 160 с. <http://dialogos.novadoba.org.ua/my-sered-inshykh-inshi-sered-nas-formy-i-metody-polikulturalnogo-vykhovannya>
4. Жадан І.В. Соціально-психологічна модель громадянської компетентності. *Проблеми політичної психології*. Збірник наукових праць. Випуск 8 (22). Київ, 2019. С. 7-21
5. <https://www.politpsy.org/index.php/popp/article/view/25/28>
6. Колесник, Л. В. Всеукраїнське опитування «Демократія в освіті : з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини студентів та викладачів педагогічних ЗВО спеціальність 013 «Початкова освіта»» / Л. В. Колесник, Т. В. Матусевич, І. М. Шапошнікова]. 2020. 70 с. <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/28244>
7. Шахрай В.М. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум*. 2008. Т.2.(25) С. 123-134. https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2008/04/123-134_no-2_vol-25_2008_UKR.pdf
8. Борець Ю.В. Психологічні особливості громадянської компетентності майбутніх фахівців соціономічного профілю: дис. к.-та психолог. наук: 19.00.05/Чернігівський Національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2016. 239 с. <http://lib.iitta.gov.ua/107208/3/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C.PDF>
9. Михайліченко М.В. Проблема визначення умов формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу. *Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки*. Черкаси, 2008. Вип. 132. С. 102-110. <http://eprints.cdu.edu.ua/1343/1/132-102-110.pdf>
10. Майданик О.В. Змістовий аспект поняття «громадянська компетентність» вчителя початкової школи. *Журнал Науковий огляд*. 2016. №7 (28). С.1-13 <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/919/1059>
11. Михайліченко М.В. Громадянська компетентність як складова університетської освіти. Компетентнісно орієнтована парадигма підготовки майбутнього філолога: монографія / за ред. проф. Малихіна. Київ: ТОВ «НВО Інтерсервіс», 2016. С. 363-410. https://www.researchgate.net/profile/Olexandr_Malykhin/publication/321028254_KOMPETENTNISNO_ORIENTOVANA_PARADIGMA_PIDGOTOVKI_MAJBUTNOGO_FILOLOGA_MONOGRAFIA_CASTINA_1/links/5a09856f4585157013a793e5/KOMPETENTNISNO_ORIENTOVANA_PARADIGMA_PIDGOTOVKI_MAJBUTNOGO_FILOLOGA_MONOGRAFIA_CASTINA-1.pdf#page=362
12. Рацул О.Б. Формування громадянської компетентності як інтегрованої особистості майбутнього вчителя. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»*. Черкаси, 2009. Вип. 166. С. 154-159. <http://eprints.cdu.edu.ua/1652/1/166-154-159.pdf>
13. Сергієнко Е.О. Громадянська компетентність державних службовців як чинник розвитку громадянського суспільства. *Теорія та практика державної служби: матеріали наук.-практ. конф., Дніпропетровськ, 23 листопада 2015 р. / за заг. ред. С.М. Серьогіна*. Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2015. С. 88-90. http://dridu.dp.ua/konf/konf_dridu/2015_11_23_mater_dums.pdf#page=86
14. Деніел Гоулман. Емоційний інтелект. Vivat, 2018. С. 512. <http://www.management.com.ua/books/view-books.php?id=2162>
15. Позняк С.І. Комунікативні практики соціальної взаємодії як індикатор громадянської компетентності студентської молоді. *Наукові студії із соціальної і політичної психології*. Київ, 2019. № 43 (46) С.128-149. <http://ssspj.org/index.php/ssj/article/view/21/21>
16. Платформа Prometheus. <https://prometheus.org.ua/>
17. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Шияна Р.Б. 1-2 клас. Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 08.10.2019 року № 1272. 62 с. [https://svitdovkola.org/files/tipova-osvitnya-programa-\(1-2-klas\).pdf](https://svitdovkola.org/files/tipova-osvitnya-programa-(1-2-klas).pdf)
18. Matviienko Olena. Theoretical bases of teacher's professional formational. In: *ECONOMICS, MANAGEMENT, LAW: SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF DEVELOPMENT*. Edizioni Magi – Roma, Italy, 2016. P. 237-239.
19. Matviienko, Olena. "Pedagogy of partnership in the process of setting new Ukrainian school." (2017). Challenges and opportunities of scientific thought development: Collection of scientific articles. – GPG Publishing Group, Pretoria, South Africa, 2017. P. 151-156.
20. Матвієнко О.В., Цихмейструк О.М. Громадянські цінності як складова громадянської компетентності демократичного майбутнього вчителя. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Київ, 2019. С. 111-116.
21. Я досліджую світ: підруч. інтегр. курсу для 1-го кл. закл. заг. серед. Освіти (у 2-х ч.); ч. 2 / Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Ольга Гнатюк, Ніна Павич. Київ: Генеза, 2018. 112 с. : іл. <https://pidruchnyk.com.ua/1221-ya-doslidzhu-yu-svit-1-klas-gilberg.html>
22. Марія Рудь. Компетентнісний підхід в освіті. *Вісник Львів ун-ту. Сер. Пед.* Львів, 2006. Вип. 21. Ч. 1. С. 73-82. <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/pedagogics/article/viewFile/5979/5990>
23. Юлія Шпаларенко. Особливості впровадження спецкурсу з формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. № 3 (62), Миколаїв, 2018. Том 2. С. 347-352. <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/ped-visnik-62-2018-2-65.pdf>

REFERENCES

1. UNESCO. Position Paper on Education Post. 2015. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000227336?posInSet=1&queryId=e5ab22a4-2161-4ca4-9d67-d1a77ac476a9> (in English)
2. The Definition and selection of key competencies. Executive Summary. 2005. URL: <https://www.oecd.org/pisa/35070367.pdf> (in English)
3. Kendzor P.I. My sered inshykh, inshi – sered nas. Formy i metody polikulturnoho vykhovannia: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia pedahohiv zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladiv. [We are among others, others are among us. Forms and methods of multicultural education: a textbook for teachers of secondary schools] Lviv: Vydavnytstvo TzOV ZUKTs, 2016. 160 p. [in Ukrainian]
4. Zhadan I.V. Sotsialno-psykholohichna model hromadianskoi kompetentnosti. [Socio-psychological model of civic competence] Problemy politychnoi psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 8 (22). Kyiv, 2019. P. 7-21 [in Ukrainian]
5. Kolesnyk, L. V. Vseukrainske opytuvannia «Demokratiiia v osviti : z pytan osvity dlia demokratychnoho hromadianstva ta osvity v haluzi prav liudyny studentiv ta vykladachiv pedahohichnykh ZVO spetsialnist 013 «Pochatkova osvita»» [All-Ukrainian survey "Democracy in Education: Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education of Students and Teachers of Pedagogical Higher Education (Specialty 013 "Primary Education)"] / L. V. Kolesnyk, T. V. Matushevych, I. M. Shaposhnikova]. 2020. 70 p. [in Ukrainian]
6. Shakhrai V.M. Hromadianska kompetentnist osobystosti yak problema suchasnoho suspilstva. [Civic competence of the individual as a problem of modern society] Ukrainskyi sotsium. 2008. T.2.(25) P. 123-134. [in Ukrainian]
7. Borets Yu.V. Psykholohichni osoblyvosti hromadianskoi kompetentnosti maibutnykh fakhivtsiv sotsionomichnoho profilu [Psychological features of civic competence of future Socionic specialists]: dys. k.-ta psykholoh. nauk: 19.00.05/ Chernihivskiy Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni T.H. Shevchenka. Chernihiv, 2016. 239 p. [in Ukrainian]
8. Mykhailichenko M.V. Problema vyznachennia umov formuvannia hromadianskoi kompetentnosti maibutnykh uchyteliv predmetiv humanitarnoho tsyклу. [The problem of determining the conditions for the civic competence formation of future teachers of the humanities]. Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia Pedahohichni nauky. Cherkasy, 2008. Vyp. 132. P. 102-110. [in Ukrainian]
9. Maidanyk O.V. Zmistovyi aspekt poniattia «hromadianska kompetentnist» vchytelia pochatkovoii shkoly. [The semantic aspect of the concept of "civic competence" of primary school teachers] Zhurnal Naukovyi ohliad. 2016. No. 7 (28). P.1-13 [in Ukrainian]
10. Mykhailichenko M.V. Hromadianska kompetentnist yak skladova universytetskoi osvity. [Civic competence as a component of university education] Kompetentnisno oriientovana paradyhma pidhotovky maibutnoho filoloha: monohrafiia/ za red. prof. Malykhina. Kyiv: TOV «N VO Interservis», 2016. P.363-410. [in Ukrainian]
11. Ratsul O.B. Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti yak intehrovanoi osobystosti maibutnoho vchytelia. [Formation of civic competence as an integrated personality of the future teachers] Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia «Pedahohichni nauky». Cherkasy, 2009. Vyp. 166. P.154-159. [in Ukrainian]
12. Serhiienko E.O. Hromadianska kompetentnist derzhavnykh sluzhbovtsiv yak chynnyk rozvytku hromadianskoho suspilstva. [Civic competence of civil servants as a factor in the civil society development] Teoriiia ta praktyka derzhavnoi sluzhby: materialy nauk.-prakt. konf., Dnipropetrovsk, 23 lystopada 2015 r. / za zah. red. S.M. Serohina. Dnipro: DRIDU NADU, 2015. P. 88-90. [in Ukrainian]
13. Deniel Houlman. Emotsiinyi intelekt. [Emotional intelligence] : Vivat, 2018. P. 512. [in Ukrainian]
14. Pozniak S.I. Komunikatyvni praktyky sotsialnoi vzaiemodii yak indyktor hromadianskoi kompetentnosti studentskoi molodi. [Communicative practices of social interaction as an indicator of civic competence of student youth] Naukovi studii iz sotsialnoi i politychnoi psykholohii. Kyiv, 2019. No. 43 (46) P. 128-149. [in Ukrainian]
15. Platforma Prometheus. [in Ukrainian]
16. Typova osvitnia prohrama, rozroblena pid kerivnytstvom Shyiana R.B. 1-2 klas. Zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 08.10.2019 roku no. 1272. 62 p. [in Ukrainian]
17. Matviienko Olena. Theoretical bases of teacher's professional formational. In: *ECONOMICS, MANAGEMENT, LAW: SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF DEVELOPMENT*. Edizioni Magi – Roma, Italy, 2016. P. 237-239. (in English)
18. Matviienko, Olena. "Pedagogy of partnership in the process of setting new Ukrainian school." (2017). Challenges and opportunities of scientific thought development: Collection of scientific articles. – GPG Publishing Group, Pretoria, South Africa, 2017. P. 151-156. (in English)
19. Matviienko O.V., Tsykhmeistruk O.M. Hromadianski tsinnosti yak skladova hromadianskoi kompetentnosti demokratychnoho maibutnoho vchytelia. [Civic values as a component of civic competence of a democratic future teacher] Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Kyiv, 2019. P. 111-116. [in Ukrainian]
20. Ya doslidzhuui svit [I explore the world] : pidruch. intehr. kursu dlia 1-ho kl. zakl. zah. sered. Osvity (u 2-kh ch.): ch. 2 / Tetiana Hilberh, Svitlana Tarnavska, Olha Hnatiuk, Nina Pavych. Kyiv: Heneza, 2018. 112 p.: il. [in Ukrainian]
21. Mariia Rud. Kompetentnisnyi pidkhid v osviti. [Competence approach in education] Visnyk Lviv un-tu. Ser. Ped. Lviv, 2006. Vyp. 21. Ch. 1. P. 73-82. [in Ukrainian]
22. Yuliia Shpaliarenko. Osoblyvosti vprovadzhennia spetskursu z formuvannia hromadianskoi kompetentnosti maibutnykh uchyteliv pochatkovoii shkoly. [Features of the special course introduction on the formation of civic competence among future primary school teachers] Naukovyi visnyk MNU imeni V.O. Sukhomlynskoho. Pedahohichni nauky. № 3 (62), Mykolaiv, 2018. Tom 2. S. 347-352 [in Ukrainian]